

Ontgrondingen en cultuurhistorie: knelpunt of kans?

De opvatting dat cultuurhistorische waarden alleen kunnen worden gewaarborgd door behoud is verleden tijd. De slogan van Belvedere 'Behoud door ontwikkeling' is niet alleen in cultuurhistorie-land maar ook ver daarbuiten doorgedrongen. Zeker kan ontgronden een bedreiging zijn voor de cultuurhistorie, maar er zijn ook mogelijkheden. Kansen zelfs?

De cultuurhistorische ontwikkeling van Nederland staat bol van de graverijen en ontgrondingen: in de afgelopen eeuwen hebben onze nijvere voorvaders grote delen van ons land vergraven. Soms werd er gegraven in het kader van ontginning: denk aan de aanleg van dijken en het graven van afwateringen. Maar er is ook veel graafwerk verricht op zoek naar allerlei nuttige bodemstoffen. Grote delen van West-Nederland zijn zo afgegraven voor de turfwinning. Op de stuwwallen is intensief gezocht naar grint en ijzeroer. Her en der in het land zijn kleiputten te vinden. Wat dat betreft is er dus niets nieuws onder de zon als het om ontgroning gaat. Maar hier zit ook wel een belangrijk punt: juist omdat Nederland zo intensief bewerkt is, zijn delen waar de verstoring beperkt is zeldzaam. En dat noopt weer tot voorzichtigheid als het om nieuwe graverijen gaat.

Onzichtbare waarden in de bodem: het bodemarchief

Want wat is nu eigenlijk de cultuurhistorische waarde van de bodem? Dat zit vooral in twee aspecten: zichtbare en onzichtbare waarden. Bij zichtbare waarden is het niet moeilijk iets voor te stellen: het gaat dan om zaken als wallen, slotenpatronen, greppels, kuilen en (graf)heuvels, tekenen van vroeger gebruik van het landschap. Het onzichtbare is moeilijker voor te stellen. We spreken wel van het bodemarchief. Met deze term duiden archeologen de in de ondergrond opgeslagen informatie aan. Hierbij gaat het om allerlei mogelijke sporen van menselijke aanwezigheid. Menselijke activiteiten als wonen, werken, landbouw en jagen zijn laag voor laag in de bodem opgeslagen. Soms lopen we echt op meters bodemarchief, wat in veel geval-

len al begint direct onder het oppervlak. In tegenstelling tot het papieren archief kan het bodemarchief slechts éénmalig 'geraadpleegd' worden: als we gaan graven. Een opgraving is dan nodig om de archeologische gegevens te kunnen 'lezen'. De materiële vondsten zoals scherven en botten blijven dan wel over, maar de context in de bodem (huisplattegronden, ploegsporen, dichtgegooide sloten, enzovoort) verdwijnt voor goed. Net als het papieren archief streven archeologen naar behoud van een representatief deel van het bodemarchief. Al is het maar om archeologen in de toekomst, als technieken weer verder ontwikkeld zijn, de kans te geven ook onderzoek te kunnen doen.

Ingrijpen in de bodem verstoort het bodemarchief

Het verwijderen van grond betekent per definitie een ingreep in het bodemarchief. Nu is dat niet altijd even erg. Niet elk stuk van Nederland is even bijzonder. De Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM) heeft een landsdekkende kaart van (bekende) archeologisch waardevolle terreinen: de Archeologische Monumentenkaart Nederland (AMK). Hierin staan de wettelijk beschermde archeologische rijksmonumenten maar

ook andere bekende archeologisch waardevolle terreinen. Nu is nog lang niet heel het bodemarchief in kaart gebracht: voor de 'witte vlekken' is er de Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden (IKAW), eveneens van de RACM. Deze kaart geeft aan, op basis van bekende archeologische gegevens en de aardkundige ondergrond, of er een grotere of kleinere kans is dat archeologische sporen in de ondergrond worden aangetroffen. De kaart wordt net als de AMK regelmatig vernieuwd (Deeben, 2008). Wordt er gegraven op plekken met een grote trefkans, is het raadzaam een archeoloog mee te laten kijken bij de werkzaamheden 'voor het geval dat...'. Overigens kunnen ook bij een lage trefkans zeer bijzondere archeologische sporen worden aangetroffen en omgekeerd! Moeilijkheid is wel, dat archeologische sporen niet op een vaste diepte in de ondergrond te vinden zijn. Soms liggen de resten op meters onder het maaiveld, maar in andere gevallen begint archeologie direct onder de bouwvoor. De Betuwe bijvoorbeeld is een streek waarin het bewoningsoppervlak sinds de Romeinse tijd eigenlijk nauwelijks opgehoogd is. Hier kan het scheuren van een grasland al leiden tot ernstige aantasting van het bodemarchief. In andere gebieden zijn bijzondere

De zogenaamde Ellerschans langs de Tungelroyse Beek in Midden-Limburg, net na de reconstructie in 2007. Om het bodemarchief te ontzien is de reconstructie net naast de oorspronkelijke locatie uitgevoerd (foto: Toon van den Eijnde).

Graven in Nederland is van alle tijden. In de flanken van het Bovenste Bos, Zuid-Limburg, ligt deze groeve waar eertijds kalksteen werd gewonnen. Deze kalksteen werd gebruikt als bemesting (foto: Michiel Purmer).

sporen uit het verleden door meters dikke pakketten sedimentatie toegedekt. Zo dienen sommige esdekken in Oost-Nederland als beschermlaag voor de restanten van prehistorische bewoning.

Graven in het kader van natuurbeheer of -ontwikkeling kan dan ook zelfs bij het plaggen van een hei of verwijderen van de bouwvoor de archeologische waarden aantasten!

Kennis van de archeologische situatie van een gebied is voorafgaand aan graven dan ook onontbeerlijk. Door voorstudie kan verstoring van het bodemarchief vaak voorkomen worden. Een en ander is ook wettelijk geregeld in de Wet op de archeologische monumentenzorg, van kracht sinds 2007 (website RACM). Voor wettelijk beschermde archeologische monumenten geldt dat zonder vergunning niet gegraven mag worden. Mochten er door ontgraving toch archeologische waarden moeten wijken, dan treedt de Europese wet van Malta in werking: deze wet stelt, dat de verstoorder van archeologische waarden verplicht is het benodigde onderzoek te betalen. De kosten van dergelijk archeologisch onderzoek kunnen aanzienlijk zijn. Dit 'verstoorder betaalt' -principe is dan ook in veel gevallen van natuurontwikkeling waarbij ontgrond of gegraven zou moeten worden een goede reden gebleken om archeologisch waardevolle terreinen te ontzien en verstoring te voorkomen. Voor Natuurmonumenten bijvoorbeeld is het beleid om in principe archeologische waarden te beschermen: enerzijds omdat

Natuurmonumenten ook de archeologische waarden in haar gebieden wil behouden, anderzijds om kosten te voorkomen (Natuurmonumenten, 2001).

Zichtbare waarden en ontgroning

Ook voor de zichtbare waarden is kennis nodig om een goede afweging tussen behoud en graven te kunnen maken. Vaak is het wel moeilijker om de zichtbare menselijke sporen te waarderen: er zijn vaak geen landsdekkende instrumenten zoals AMK en IKAW beschikbaar, alhoewel veel provincies provinciale waardenkaarten kennen. Deze zijn echter vaak meer op vlakniveau en niet op elementniveau. Ook zijn landschapselementen meestal niet beschermd. Het is dus noodzakelijk zelf eerst kennis te verzamelen voor hierin een goede afweging gemaakt kan worden: wat is het verkavelingspatroon? Zijn er specifieke landschapselementen? Wat weten we van de ontwikkelingsgeschiedenis van het landschap?

Projectbureau Belvédère heeft in 2006 een groot onderzoek laten uitvoeren naar de plek van cultuurhistorie bij natuurontwikkelingsprojecten. Hiervoor is een aantal natuurontwikkelingsprojecten onder de loep genomen. Gebleken is, dat cultuurhistorische waarden een beperkte rol spelen in natuurontwikkelingsprojecten (Bleumink et al., 2006). Het ontbreekt vaak aan gede-

gen kennis van de cultuurhistorie in het te ontwikkelen gebied. Ook wordt cultuurhistorische kennis vaak te laat in het (ontwerp)proces meegenomen. Als dat wel tijdig en grondig gebeurt, blijkt cultuurhistorie geen bedreiging voor de plannen te vormen. Sterker nog, deze kennis kan het ontwerp versterken en ook extra draagvlak genereren.

Maatwerk en inspiratie

Het rekening houden met cultuurhistorie bij grondverzet is vooral maatwerk. Eerst moet er inzicht zijn in de waarden in het gebied, zodat de plannen, indien nodig, daar op aangepast kunnen worden. Dat maatwerk kan op drie verschillende niveaus gebeuren: van ontzien van waarden tot compleet geïntegreerd inpassen van behoud en ontwikkeling van cultuurhistorie in het project.

INPASSEN VAN WAARDEN

Een eerste vorm van maatwerk is het ontzien van bijzondere deelgebieden. Bij het project Grensmaas bijvoorbeeld vindt grootschalige ontgroning in de oeverzone van de Maas plaats. Archeologisch zeer waardevolle locaties worden echter geheel ontzien: er wordt letterlijk omheen gegraven. Deze vorm van inpassing stelt delen van het bodemarchief veilig. De ontwikkelingsgeschiedenis van het landschap ver-

dwijnt echter wel, waarmee landschappelijke natuur- en cultuurhistorische waarden verdwijnen.

Bij het plaggen van heide in Drenthe worden soms locaties bewust ontzien, omdat er zich dicht onder het oppervlak sporen uit de prehistorie bevinden. Door kennis en maatwerk is het mogelijk het bodemarchief zo te sparen.

Rekening houden met karakteristieken van het landschap

Een tweede vorm van maatwerk is het werken in de schaal en karakteristieken van het landschap. Voorbeeld hiervan is het graven van nieuwe petgaten in de veenontginningsgebieden. Door te kiezen voor lokaal voorkomende vorm van afgraven (een petgat) op de schaal van het gebied (perceelsgewijs) blijven de karakteristieken van het landschap overeind. In dit geval is dat de verkavelingsstructuur en de openheid van het gebied.

Gesloten grondbalans en kansen voor cultuurhistorie

Een derde vorm van maatwerk is het werken binnen de schaal en karakteristieken van het landschap met extra aandacht voor cultuurhistorie. Zo is grond die vrij kwam bij natuurontwikkeling in het dal van de Ruiten A gebruikt om oude esgronden

naast de beek op te hogen. Hierdoor konden archeologische waarden in de bodem van de es beter beschermd worden.

In het kader van beekherstel van de Tun- gelroyse Beek in Midden-Limburg is een zogeheten vluchtschans, ook wel boerenschans genoemd, uit de periode van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) hersteld. Dergelijke schansen waren toevluchtsoord voor de lokale bevolking in roerige tijden. Bij het beekherstel werd de locatie van de schans, waarvan restanten nog in het bodemarchief aanwezig bleken te zijn, ontzien. Men was al bedacht op mogelijke sporen van deze schans, want bij vooronderzoek was deze op oude kaarten aange- troffen. Behoud van het bodemarchief was eerste prioriteit. Maar ook was er behoefte iets te doen met het gegeven van deze schans. Daarom is, grenzend aan de oorspronkelijke locatie, een reconstructie van de schans gemaakt. Hierbij is gebruik gemaakt van lokaal vrijgekomen grond: zo kon de reconstructie met gesloten grondbalans en met lokaal materiaal uitgevoerd worden. Een mooi voorbeeld van winst voor cultuurhistorie bij natuurontwikkeling waarbij ontgroning een rol speelde. Waterschap Peel en Maasvallei, gemeenten Weert en Hunsel (nu gemeente Leudal), plaatselijke heemkundevereniging, beheerder Natuurmonumenten en archeologen

van archeologisch bureau RAAP en de voormalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB, nu opgegaan in de RACM) werkten hier samen.

Conclusie

Graafwerkzaamheden in het kader van natuurontwikkeling puur zien als bedreiging voor cultuurhistorische waarden is een te eenzijdig beeld. De dreiging zit vooral in het ontbreken van kennis. Als vroeg in het proces archeologische en andere cultuurhistorische waarden bekend zijn, is het goed mogelijk de (graaf)plannen hierop aan te passen of erdoor te laten inspireren. De toenemende aandacht voor cultuurhistorie in de samenleving lijkt het draagvlak voor cultuurhistorie in dit soort projecten alleen maar groter te maken. Kennis is de sleutel om bedreiging om te vormen naar kans.

Literatuur

- Bleumink, H., G. van Duinhoven & J. Neeffes, 2006.** Cultuurhistorie in natuurontwikkeling. Twaalf praktijkvoorbeelden onder de loep Overland, Boxtel-Wageningen.
- Deeben, J.H.C. (red), 2008.** De Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden, derde generatie. Rapportage Archeologische Monumentenzorg (RAM) 155. Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Amersfoort.
- Vereniging Natuurmonumenten, 2001.** Cultuurhistorie in natuur en landschap. Cultuurhistoriebeleid bij Natuurmonumenten. 's-Graveland.

Relevante website

RACM - Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten. www.racm.nl

Summary

Top soil removal and archaeology: problem or opportunity?

Knowledge about archaeology and historical development can be important in the preparation of removing the top soil within nature development. This knowledge enables to incorporate historical and archaeological structures in the planning process. This article shows an opportunity to preserve and even develop the historical aspects of the site.

Drs. D.M. Purmer

Senior beleidsmedewerker cultuurhistorie en landschap

Vereniging Natuurmonumenten

Afdeling Natuur en Landschap

Postbus 9955, 1243 ZS 's-Graveland

e-mail: m.purmer@natuurmonumenten.nl

Booronderzoek is een methode om de archeologische potentie van een perceel te onderzoeken zonder het bodemarchief te verstoren. Hier zijn medewerkers van de RACM aan het werk in Twente (foto: Michiel Purmer).